

Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w gwarach zachodniej Wielkopolski

Iwona Żuraszek-Ryś

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID: 0000-0002-3749-3596

Names of Degrees of Kinship and Family Affinity in the Dialects of Western Greater Poland

ABSTRACT: In this article, the names of the degree of kinship and affinity of the family in the western parts of Greater Poland were analyzed, paying attention to the changes that have occurred in the analyzed group of lexis in the studied area over more than 50 years, i.e. since the 1970s, when field research was carried out for the *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* (Atlas of Greater Poland's Folk Language and Culture), until the present. The *Atlas* material

was compared with the lexical data that the author collected in 2024 at selected *Atlas* locations or near them. The analysis covered 27 terms of family relations and showed that transformations are occurring among this group of lexis. Some names are still used (where they were used before or in other locations), some have disappeared, and new names have appeared as well.

KEYWORDS: names of degrees of kinship and family affinity; dialects of western Greater Poland; field research.

CONFLICT OF INTERESTS STATEMENT: The author declares that there were no conflicts of interest in this study.

AUTHOR'S CONTRIBUTION: The author assumes sole responsibility for: preparing the research concept of the article, the way it is presented, developing the method, collecting and analyzing data, formulating conclusions, and editing the final version of the manuscript.

Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego¹, jak wskazują badacze [np. Magda-Czekaj 2012: 212], uległy znacznym przemianom w polszczyźnie ogólnej na przestrzeni wieków. Określenia relacji rodzinnych były dawniej bardziej zróżnicowane. Wiązało się to w szczególności z wielkością rodziny, przeważnie znacznie większą niż współcześnie. Oprócz rodziców i liczego rodzeństwa należeli do niej bliżsi i dalsi krewni, a także powinowaci, którzy mieszkali najczęściej razem, we wspólnym domostwie. Przeobrażenia w życiu m.in. ekonomicznym, gospodarczym, społecznym wpłynęły na wielkość rodziny, sposób jej bytowania, doprowadzając także do ograniczenia w funkcjonowaniu nazw relacji rodzinnych. Nie jest już zatem konieczne posługiwanie się tak bogatym słownictwem dotyczącym stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego, skoro stosunki rodzinne ograniczają się dziś dość często do kontaktów z najbliższymi krewnymi.

Niniejszy artykuł dotyczy określeń relacji rodzinnych funkcjonujących w gwarach zachodniej Wielkopolski. Jego celem jest opisanie zmian, jakie zaszły w wyodrębnionej grupie słownictwa na badanym obszarze w ciągu ponad 50 lat, czyli od lat 70. XX wieku, kiedy prowadzono badania terenowe do *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (dalej AJKLW), do chwili obecnej. Dodatkowo zwrócona zostanie uwaga na sposoby używania niektórych nazw stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego na opisywanym terenie.

Dla autorki tej pracy szczególnie ważne jest uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania: Czy przeobrażenia nazw stopni pokrewieństwa i powinowactwa zauważalne w języku ogólnopolskim przeniknęły także do gwar zachodniej Wielkopolski? Czy doszło zatem do zaniku niektórych nazw relacji rodzinnych? Jakie nazwy używane wcześniej, a odnotowane w AJKLW, funkcjonują nadal? Czy można też wskazać takie określenia, które pojawiły się niedawno? Jakich form używają mieszkańcy z badanego obszaru?

Materiał współczesny, na podstawie którego przygotowano ten tekst, pochodzi z rozmów przeprowadzonych z mieszkańcami Babimostu, Dąbrówki Wielkopolskiej (punkt 45 AJKLW), Nowego Kramska i Starego Kramska (punkt 47 AJKLW), Podmokli Małych (punkt 46 AJKLW) oraz Obry (punkt 62 AJKLW), czyli miejscowości leżących na terenach zaliczanych przez językoznawców-dialektologów [Gruchmanowa 1967; Nitsch 1960; Sobierajski 1985; Urbańczyk 1962] do zachodniej Wielkopolski.

1 Nazwy pokrewieństwa dotyczą nazw osób pochodzących od wspólnego przodka, a więc osób połączonych biologiczną wspólnotą krwi, a nazwy powinowactwa – nazw osób związanych relacjami rodzinnymi zachodzącymi między jednym z małżonków a krewnymi drugiego małżonka [Szymczak 1966: 7].

Głównymi informatorami było osiem osób: KaK – kobieta, ur. w 1940 roku w Nowym Kramsku, mieszkanka Babimostu; JaM – kobieta, ur. w 1949 roku w Nowym Kramsku i tam zamieszkała; PaJ – kobieta, ur. w 1949 roku w Nowym Kramsku i tam zamieszkała; PaM – kobieta, ur. w 1954 roku w Nowym Kramsku i tam zamieszkała; BaM – kobieta, ur. w 1949 roku w Nowym Kramsku, mieszkanka Starego Kramska; BłS – mężczyzna, ur. w 1956 roku w Zbąszyniu, mieszkaniec Podmokli Małych; BłE – mężczyzna, ur. w 1930 roku w Dąbrowie Wielkopolskiej i tam zamieszkały; BaB – kobieta, ur. w 1950 roku w Łodzi, mieszkanka Obry. Sześciu z nich należy zaliczyć do III przedziału pokoleniowego, a dwóch – do II przedziału pokoleniowego². Pięć osób reprezentuje gwarę kramską (głównie z Nowego Kramska), dwie osoby – dąbrowiecką, a jedna – obrzańską³. Poza informatorami głównymi, udzielającymi odpowiedzi na wszystkie pytania, należy też wspomnieć o dwóch osobach wypowiadających się sporadycznie: ZnJ – kobieta, ur. w 1959 roku w Zbąszyniu, mieszkanka Dąbrowki Wielkopolskiej oraz StA – kobieta, ur. w 1976 roku w Nowym Kramsku i tam zamieszkała.

Materiał był zbierany na podstawie *Kwestionariusza do Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski po 30 latach (badania powtórne)* (dalej KwAJ-KLW30) w ramach badań prowadzonych przez autorkę niniejszej pracy podczas stażu naukowego odbywanego w Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Rozmowy były nagrywane, a następnie dokonano ich transkrypcji zgodnie z zasadami przyjętymi w Pracowni Dialektologicznej UAM [Sierociuk 2010: 135–143].

Na potrzeby tego artykułu wybrano tylko te odpowiedzi, które dotyczyły nazw stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego. Pytania zawarte w KwAJKLW30 są tożsame z tymi znajdującymi się w *Kwestionariuszu do Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski*, cz. III: *Etnographica* (dalej KwAJKLW). Należy jednak zwrócić uwagę, że część danych z KwAJKLW została opublikowana w tomie VII AJKLW (dalej AJKLW-VII-1: cz.1 zawierająca mapy oraz AJKLW-VII-2: cz. 2 składająca się z wykazów i komentarzy do map), a część nie została w ogóle opracowana. W dziele wielkopolskich dialektologów oraz etnografów opracowano zatem pięć pytań dotyczących następujących nazw relacji rodzinnych: ‘ojciec ojca lub matki’ (mapa 576), ‘matka ojca lub matki’ (mapa

2 W pracy przyjąłem podział pokoleniowy zaproponowany przez Jerzego Sierociuka [2003: 134].

3 W dalszej części artykułu będą stosowane następujące skróty: GD – gwarą dąbrowiecką, GK – gwarą kramską (Nowe i Stare Kramsko) oraz GO – gwarą obrzańską. Mieszkankę Babimostu, urodzoną w Nowym Kramsku, traktuję jako reprezentantkę GK, a informatora z Podmokli Małych, wywodzącego się z Dąbrowki Wielkopolskiej i interesującego się żywo gwarą i kulturą miejscowości, w której spędził dzieciństwo oraz młodość, jako reprezentanta GD.

577), 'syn brata ojca lub brata matki' (mapa 580), 'matka żony' (mapa 583) i 'mąż córki' (bez mapy). Kolejne cztery pytania były związane ze znaczeniem nazw: *nana* // *nena* (mapa 578), *bratanek* (mapa 581), *świekra* (bez mapy), *synowiec* (bez mapy), a jedno dotyczyło postaci morfologicznej form *ojczym* – *ojczyma* (mapa 582). Nieopublikowane dane dotyczyły natomiast określeń 'rodziny', 'brata matki' oraz 'żony syna', a także form deklinacyjnych niektórych nazw pokrewieństwa i powinowactwa.

Gwarami z badanego obszaru zajmowała się m.in. Monika Gruchmanowa, poświęcając im kilka publikacji, m.in. *Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim* [Gruchmanowa 1969] oraz *Gwary zachodniej Wielkopolski* [Gruchmanowa 1970]. W tej pierwszej pracy autorka skupiła się na gwarach z miejscowości, które są przedmiotem opisu także w niniejszym tekście.

Gwary zachodniej Wielkopolski stały się również przedmiotem rozważań autorów AJKLW, a także Zenona Sobierajskiego, który w publikacji *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski* [Sobierajski 1985] zamieścił materiały pozyskane m.in. w Dąbrówce Wielkopolskiej, Nowym Kramsku i Starym Kramsku. Akustyczno-fonetyczną oraz fonologiczną analizę samogłosek współczesnej gwary Dąbrówki Wielkopolskiej przeprowadził z kolei Lechosław Jocz [2019], natomiast cechami gwarowymi zachowanymi w mowie mieszkańców Nowego Kramska zainteresowała się Anna Zielińska w pracy *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim* [2013].

Należy zwrócić uwagę, że słownictwo z badanego obszaru, które jest przedmiotem analizy w niniejszym artykule, było już opisywane przez badaczy [Gruchmanowa 1969, AJKLW], ale nie powstało dotąd syntetyczne omówienie wybranego pola tematycznego⁴. Porównanie zebranych przeze mnie materiałów z AJKLW i KwAJKLW pozwoliło przede wszystkim na zaobserwowanie zmian, jakie zaszły w opisywanym słownictwie na przestrzeni ostatnich 50 lat. Z uwagi jednak na ograniczoną liczbę informatorów wyniki analizy należy traktować jako przyczynek do dalszych pogłębionych badań w przedstawionym zakresie, a nie jako ustalenia o charakterze rozstrzygającym.

4 Termin pole tematyczne przyjął za Sierociukiem: „W pracy poświęconej słownictwu miłośnemu J. Słowackiego T. Skubalanka zakreślając przedmiot badań, odwołuje się do kryterium tematycznego, zaś uzyskany w wyniku takiego postępowania układ pojęć nazywa «polem tematycznym albo konotacyjnym»” [Sierociuk 2003: 133]. Należy ponadto zauważyć, że ustalenia dotyczące terminu pole tematyczne odnajdziemy także w pracach wielu innych językoznawców. Jedną z autorek nowszego opracowania jest Barbara Batko-Tokarz [2019].

Ojciec ojca lub matki

Jedno z pierwszych pytań w AJKLW30, dotyczących map z tomu AJKLW-VII-1, odnosiło się do nazw używanych w odniesieniu do 'ojca ojca lub matki'. Z odpowiedzi informatorów wynika, że najczęściej posługują się oni wyrazem *dziadzia* (6 razy, w tym: GK – 3, GD – 2, GO – 1). Z map i komentarzy zawartych w AJKLW można wywnioskować, że do tej pory słowo to było używane w znacznej części Wielkopolski, ale nie notowano go w analizowanych w tej pracy gwarach zachodniej Wielkopolski. Zebrane poświadczenia wskazują zatem na poszerzenie zasięgu jego występowania także na obszar zachodniej Wielkopolski.

Poszerzenie zasięgu występowania obserwujemy także w odniesieniu do wyrazu *dziadek*. Został on bowiem użyty przez dwie informatorki z Nowego Kramaska i jednego informatora z Podmokli Małych. W AJKLW odnotowano występowanie tej jednostki leksykalnej tylko w Starym Kramsku, natomiast obecnie nie znaleziono dla niej poświadczenia w tej miejscowości. Należy jednak dodać, że rozmówczyni ze Starego Kramaska, choć mieszka tam od 54 lat, urodziła się i wychowywała w Nowym Kramsku. Być może to jest powodem braku omawianego określenia w jej mowie.

Ze Starego Kramaska mamy natomiast poświadczone formy *dziadzio* oraz *ołpa*. Ten pierwszy wyraz był dotąd notowany według AJKLW tylko w dwóch punktach na północ od Sieradza. Z kolei germanizm *ołpa*, jak podano w AJKLW, występował w gwarach wystawionych w przeszłości na silne wpływy niemieckie, a więc na Śląsku, na Krajnie, Kaszubach, Warmii i Mazurach [AJKLW-VII-2: 19]. Pojawienie się tej jednostki w GK nie powinno dziwić. Ze względu na położenie geograficzne i historyczną przeszłość Stare Kramsko (do zakończenia II wojny światowej znajdujące się poza polską granicą państwową) było także narażone na wpływy niemieckie. Niewykluczone więc, że mieszkańcy mogli się posługiwać również tym leksemem.

Wśród określeń 'ojca ojca lub matki' odnotowano jeszcze wyraz *stary*, także w postaci *story*. Forma ta została poświadczona przez dwóch informatorów reprezentujących GD i dowodzi jej stałości w tej gwarze.

Z wyrazów zanotowanych w AJKLW, a nieobecnych już w badanym materiale, należy wskazać nazwę *staruszek*. Była ona używana w Nowym Kramsku oraz Obrze.

Matka ojca lub matki

Kolejne pytanie zawarte w KwAJKLW30 dotyczyło określenia 'matka ojca lub matki'. Połowa informatorów podała wyraz *babcia* (GK – 3 i GO – 1), co dowodzi jego stałości w GK. W Obrze używano natomiast wcześniej innego określenia – *babusia*, które obecnie jest stosowane w tej gwarze w postaci skróconej *busia*.

Ta pieszczotliwa formacja została odnotowana jeszcze u innych informatorów (GD – 2, GK – 1) i jedynie w przypadku Starego Kramska i Obry (z podanym powyżej zastrzeżeniem) można mówić o tym, że mamy do czynienia z jej dalszą obecnością na badanym terenie. O kontynuacji funkcjonowania można również mówić w przypadku wyrazu *starka* (GD – 2, GK – 1). Odnotowane sposoby wymowy: *starka* w Nowym Kramsku i *storka* w Dąbrówce Wielkopolskiej (w postaci ze zwężonym kontynuantem długiej samogłoski *a*) są ponadto identyczne z danymi zawartymi w AJKLW:

Nazwa *starka* ‘babka’ znana jest w dialektach Polski zachodniej: powszechna na całym Śląsku (AJS IV, mapa 688), w południowej i południowo-zachodniej Wielkopolsce, na północno-zachodniej Krajnie i na środkowych Kaszubach [...]. Była ona notowana prawie wyłącznie ze zwężonymi kontynuantami staropolskiej długości samogłoski rdzennej. Dokumentacja: [...] *storka* w p. 45 (MG i etn.); [...] *starka* w p. 47 (ZS). [AJKLW-VII-2: 22]

Jest to zatem wyraz wspólny gwarom tej części Wielkopolski oraz m.in. Śląska. Nie można więc wykluczyć w tym wypadku wpływu gwar śląskich na gwary zachodniej Wielkopolski.

Należy też zwrócić uwagę na nowe określenia ‘matka ojca lub matki’, które nie były notowane w AJKLW, a pojawiły się podczas badań: *staruszka* oraz *dziodzia*. To pierwsze było użyte przez informatorkę ze Starego Kramska, a drugie – przez rozmówcę z Dąbrówki Wielkopolskiej. Być może nazwa *staruszka* powstała pod wpływem słowa *staruszek*, odnotowanego w AJKLW w pobliskim Nowym Kramsku. Należy też dodać, że rozmówczyni, o czym była już mowa, mimo że mieszkała w Starym Kramsku, to urodziła się i młodość spędziła w Nowym Kramsku. Jeśli chodzi natomiast o wyraz *dziodzia*, to taką formę odnotował również Jerzy Sierociuk:

dziodzia – ‘matka rodziców’; *dziodzia* to bya babcia ... na babcie tyż mówili *dziodzia* ...; teroz sie mówi babcia i dziadek ... ale kidyż my mówili ... ja mówiam ... my mili storke ... to mówili *storka* ... busia ... *dziodzia* ... takie były przód na babcie ...; to mówili *storka* ... busia ... *dziodzia* ... takie były przód na babcie ... [poświadczenie z materiału Sierociuka]

Znaczenie wyrazu *nena*

Z kolei wyraz *nena* w żadnym ze znaczeń nie znalazł poświadczenia na badanym obszarze i jest to o tyle ciekawe, że z mapy zawartej w AJKLW wynika, iż był on używany w Dąbrówce Wielkopolskiej na określenie ‘nianki, niani’.

Syn brata ojca lub brata matki

W KwAJKLW30 pojawiło się również pytanie o określenie 'syna brata ojca lub brata matki'. Z danych uzyskanych podczas rozmów wynika, że informatorzy najczęściej posługują się nazwą *kuzyn* (GW – 2, GK – 2, GO – 1), co potwierdza, stwierdzoną w AJKLW, jej powszechność w całej Wielkopolsce. Większość z rozmówców zwracała też uwagę na to, że w ich okolicy używa się tylko tego określenia i nie są stosowane inne: „tylko u nas się mówiło kuzyn nie było innych innych nie było innych wyrazów ...” (BłS); „no to wiem to jest stryj brat stryjeczny cioteczny u nas na wszystko kuzyn ...” (BaB); „znaczy kuzyn to wszystko było kuzyn kuzynka ... tak” (BaM). Takie wypowiedzi dowodzą dalszego upowszechniania się tej jednostki leksykalnej, w dodatku o szerokim znaczeniu, oznaczającej każdego krewnego lub powinowatego w linii bocznej w stopniu równym lub niższym.

Z tego też pewnie względu nie znaleziono w czasie eksploracji terenowej poświadczenia dla nazwy *bracinieć* w GO, która była notowana w AJKLW⁵. W tej gwarze oprócz *kuzyna* funkcjonują natomiast jeszcze inne określenia: *brat cioteczny*, *brat stryjeczny* oraz *syn od brata*, a pierwsza forma była też użyta przez informatora z GD. Wszystkie te podane leksemy nie zostały jednak zarejestrowane w AJKLW dla punktów leżących na badanym obszarze. Moi rozmówcy stwierdzili ponadto, że oprócz *kuzyna* raczej rzadko posługują się innymi określeniami. Informatorka z GO zwracała także uwagę, że jeśli używa się formy analitycznej, to tylko w postaci z przyimkiem *syn od brata*:

to znaczy można powiedzieć że jak ktoś kogoś przedstawił to mówił że to jest brataneg albo raczej mówili ... syn brata ... nie ... preⁿdziej opisowo niż tak ... brat bratanek to tak ksioⁿżkowo już by było ... nie ... nawed nie nawed mówiono nie syn brata tylko syn od brata ... syn od właśnie bardzo czeⁿsto syn od siostry syn od brata syn od sośniada czyli nie ... od ... dodawano od kogo ... (BaB)⁶.

Wypowiedź ta wskazuje na językową świadomość mieszkanki Obry, zwłaszcza w zakresie odróżniania form gwarowych, charakterystycznych dla lokalnej wspólnoty, od tych książkowych.

5 Wyraz ten notuje SGP w znaczeniach: 1. 'syn brata', 2. 'syn siostry lub brata' [SGP, t. 2: 433], natomiast na badanym obszarze (w GO) był on wcześniej używany w znaczeniu 'syn brata ojca' [AJKLW-VII-2: 27].

6 Takie analityczne formy są odnotowane w SGP, np. *syn od brata* znalazł się w artykule hasłowym *bratanek* w zn. 1. 'syn brata, bratanek', a został poświadczony na Śląsku Cieszyńskim [SGP, t. 2: 469]. Nie można zatem wykluczyć w tym wypadku wpływu gwar śląskich na gwary zachodniej Wielkopolski.

Na określenie ‘syna brata ojca lub brata matki’ zarejestrowano jeszcze nazwę *bratanek*. Pojawiła się ona dwa razy i tylko w Nowym Kramsku, w którym dotąd nie była spotykana.

Znaczenia wyrazu *bratanek*

Kolejne z pytań dotyczyło znaczenia wyrazu *bratanek*. Większość informatorów wskazywała, że oznacza ‘syn brata’. Jedynie jedna z rozmówczyń miała trudność z określeniem znaczenia tego wyrazu, ponieważ nie był on używany w jej miejscowości: „tego nie ... nie używali ... nie ...” (BaM).

Matka żony

W KwAJKLW30 znalazło się również pytanie o nazwę ‘matki żony’. Wszyscy informatorzy podali tylko określenie *teściowa*. Nie odnotowano poświadczenia dla wyrazu *świgermatka*, używanego wcześniej w GK. Nie została również wymieniona nazwa *świekra*, wychodząca z użycia i mało znana już w trakcie zbierania materiału do AJKLW: „[...] w gwarach wielkopolskich *świekra* nie jest na ogół znana, gdyż na 110 punktów zbadanych do AJKLW w 89 wsiach żaden z informatorów nie słyszał o takim wyrazie” [AJKLW-VII-2: 199]. Punktem, w którym odnotowano wówczas tę jednostkę leksykalną, było z badanego obecnie obszaru jedynie Nowe Kramsko. W przeprowadzonej wspólnie eksploracji terenowej nie znalazła jednak ona tam poświadczenia. Z uwagi zapewne na brak funkcjonowania tego wyrazu w badanych gwarach niektórzy rozmówcy mieli problem z określeniem jego znaczenia. Dwóch z nich wskazało, że chodzi o ‘matkę męża’, dwóch – ogólnie o ‘teściową’, a pozostałe osoby nie znały znaczenia tego słowa.

Mąż córki

Następne pytanie dotyczyło ‘męża córki’. Prawie wszyscy informatorzy użyli nazwy *zięć*, w tym raz w postaci – *zińć* (GD). U najstarszego z rozmówców (GD) pojawiło się też określenie *synowiec*. Wyrazu tego w znaczeniu ‘zięć’ używało się, jak podaje AJKLW, w gwarach środkowo-zachodniej Wielkopolski. Zano-towano go wcześniej w każdym z badanych w tej pracy punktach, przy czym w Obrze mówiono, że jest to starsza forma. Również Monika Gruchmanowa znalazła poświadczenie dla tej jednostki leksykalnej w gwarach Kramska, Dąbrówki i Podmokli (Gruchmanowa 1969: 127). Według Mieczysława Szymczaka nazwa ta wyszła jednak całkowicie z użycia i nie znają jej także dzisiejsze gwary ludowe [Szymczak 1966: 106]. Z uzyskanych obecnie danych wynika natomiast, że jest ona znana najstarszemu pokoleniu, ale wychodzi już z użycia: „A mąż córki? BłS: *zińć* ..., BłE: *synowiec* ..., BłS: *synowiec*? ..., Synowiec też”.

Wątpliwości budzi także jej znaczenie. Na pytanie dotyczące znaczenia tego leksemu uzyskano następujące odpowiedzi: *mąż córki* (GK – 2), *zięć* (GD – 1, GK – 1, GO – 1), *syn brata* (GK – 1). Dwie osoby nie były w ogóle w stanie podać znaczenia tej nazwy (GD – 1, GK – 1).

Ojczym – ojczyma (M. I. poj.)

W KwAJKLW30 pojawiło się też pytanie dotyczące postaci morfologicznej form *ojczym – ojczyma*. Wszyscy rozmówcy, którzy znali odpowiedź na to pytanie (5 z 8), posługiwali się postacią *ojczym*. Nie stwierdzono notowanej wcześniej w Obrze, Podmoklach Małych oraz w Nowym i Starym Kramsku formy *ojczyma*. Wyparcie tej formy przez *ojczym* można tłumaczyć tym, że nazwa *ojczyma* była używana jako starsza i oboczna do typu *ojczym*. W dodatku miała określony i zwarty zasięg, ograniczający się do obszaru zachodniego i południowego [AJKLW-VII-2: 30]. Nic więc dziwnego, że została zastąpiona formą zgodną z normą ogólnopolską i dominującą zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i w większości odmian terytorialnych.

Jak już wcześniej wspomniano, w KwAJKLW30 pojawiły się też pytania o nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa, które nie zostały opublikowane w AJKLW, a dotyczyły określeń ‘brata matki’ oraz ‘żony syna’. Jedno z pytań było ponadto ogólnie związane z rodziną.

Rodzina

W odniesieniu do rodziny moi informatorzy użyli wyrazu *familia* (5 razy w GK) oraz *rodzina* (4 razy: GD – 2, GK – 1, GO – 1). Również na etapie przygotowywania AJKLW odnotowano te nazwy w kwestionariuszu. W punkcie 47a zwrócono jednak uwagę, że *familia* jest formacją starszą niż *rodzina*. Na takie traktowanie tej jednostki leksykalnej także i dzisiaj wskazują objaśnienia zawarte w WSJP PAN: 1. *książk.* ‘mąż i żona oraz ich dzieci’; 2. *książk.* ‘w dawnej Polsce: grupa złożona z osób spokrewnionych i spowinowaconych ze sobą, obejmująca także nieżyjących już przodków’; 3. ‘w dawnej Polsce: ustalona i obowiązująca społecznie nazwa, odnosząca się do rodziny – grupy złożonej z osób spokrewnionych i spowinowaconych ze sobą, obejmującej także nieżyjących już przodków’.

Brat matki

Na określenie ‘brata matki’ rozmówcy najczęściej stosowali nazwę *wuja*, która jest powszechna w całej Wielkopolsce. Taka postać została również poświadczona dla badanych miejscowości w KwAJKLW. Jedynie w punkcie 47a odnotowano dwie równorzędne formy: *wuj* oraz *wuja*. Przewaga wyrazu *wuja*, którego

użyło sześciu informatorów (GK – 3, GD – 2, GO – 1), dowodzi jego stałości na eksplorowanym terenie⁷. U jednego z nich (GK) znalazła poświadczenie również forma *wujek*. Tą zdrobniałą formą posłużyła się także jeszcze jedna osoba (GK). Ponadto jednokrotnie użyto nazwy *wuj* (GK).

Żona syna

Na pytanie o to, jak się mówi na ‘żonę syna’, wszyscy rozmówcy udzielili natomiast takiej samej odpowiedzi – *synowa*. Tę nazwę odnotowano także w materiałach KwAJKLW. Uzyskane odpowiedzi świadczą o stałości tej jednostki leksykalnej w badanych gwarach.

Formy deklinacyjne niektórych nazw

W KwAJKLW30 uwzględniono również pytania dotyczące form deklinacyjnych niektórych nazw pokrewieństwa i powinowactwa: 1. (Przyszli) bracio // braty // bratowie (pytanie 730); 2. (Przyszli) zięcio // zięcie // zięciowie (pytanie 731); 3. (To są) moi zięcio // moje zięcie // moi zięciowie (pytanie 732); 4. (Przyszli) teście // teściowie (pytanie 735); 5. (Przyszli) ojce // ojcowie // ojcy (pytanie 737).

Jeśli chodzi o sposób użycia pierwszej nazwy, to większość informatorów posłużyła się formą (*przyszli*) *bracia* (7 osób: GK – 4, GD – 2, GO – 1), przy czym jedna z nich użyła postaci *bracio*. Końcówka *-a* jest według Justyny Kobus [2019: 104] uznawana za cechę dystynktywną w wyrazach typu *bracia*, *wujcia*, *muzykancia*, a więc jej obecność na badanym obszarze nie powinna budzić wątpliwości. U jednej z rozmówczyń pojawiła się natomiast forma *bratowie* (GK), dla której Kobus nie znalazła poświadczenia w swoich badaniach [Kobus 2019: 108]. Nie prowadziła ona jednak badań w Nowym Kramsku i Starym Kramsku.

Kolejne z pytań dotyczyło żywotności postaci (*przyszli*) *zięcio* // *zięcie* // *zięciowie*. W tym przypadku dominująca okazała się końcówka *-owie* (5 użyć: GK – 4, GD – 1). Według córki jednego z rozmówców z Dąbrówki Wielkopolskiej jej tata wcale jednak nie używa *-owie*: „nie ... na pewno tag nie mówisz ... halo ...” (Zn). Posługuje się natomiast końcówką *-e*, która znalazła poświadczenie także u 3 innych osób (GD – 1, GK 1, GO – 1).

Pytanie o postać (*to są*) *moi zięcio* // *moje zięcie* // *moi zięciowie* ujawniło, że dwie osoby wybrały inną końcówkę niż tę, którą stosowały wcześniej: (*przyszli*) *zięcie* vs. *moi zięciowie* (GK) oraz (*przyszli*) *zięciowie* vs. *moi zięcio* (GK). Takie dane wskazywałyby na wariantowość używanych form.

7 Na rozpowszechnienie tej formy w Wielkopolsce zwracali uwagę m.in. Mieczysław Szymczak [1966: 7–9], Zygmunt Zagórski [1991: 79–82] i Justyna Kobus [2019: 85].

Kolejne pytanie KwAJKLW30 dotyczyło postaci (*przyszli*) *teście* // *teściowie*. W tym przypadku u pięciu osób znalazła poświadczenie forma z końcówką *-owie* (GK – 4, GD – 1). Trzy osoby użyły natomiast postaci *teście*.

Ostatnie pytanie, dotyczące żywotności form (*przyszli*) *ojce* // *ojcowie* // *ojcy*, ukazało pewne zróżnicowanie. Połowa informatorów posłużyła się końcówką *-owie*. Wszyscy to reprezentanci GK. Trzy osoby użyły z kolei postaci *ojce* (GD – 2, GO – 1), a tylko jedna osoba i w dodatku z GK – *ojcy*.

Z przedstawionych danych, dotyczących posługiwania się konkretnymi nazwami stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego wynika, że jedynie w przypadku formy *bracia* widać jej wyraźną dominację nad pozostałymi. Dowodzi to stałości typowej dla Wielkopolski formy M. l. mn. wyrazu *brat*. Repartycja końcówek dla pozostałych nazw nie jest już tak wyrazista, choć zwraca uwagę nieco częstsze posługiwanie się *-owie* niż pozostałymi. Potwierdzenie tej tezy wymagałoby jednak dalszych, pogłębionych badań, gdyż Kobus nie stwierdziła dominacji tej końcówki w stosunku do innych:

W materiałach wielkopolskich końcówka *-owie* nie zyskała dominacji nad pozostałymi końcówkami w żadnym z analizowanych przykładów, choć w przykładzie *wójt* została odnotowana stosunkowo licznie (43) oraz na granicy porównywalności dla M. lm. od *zięć* [Kobus 2019: 108].

Ostatnia z poruszonych kwestii dotyczyła znaczenia wyrazu *ojce* // *ojcy*. Według trzech informatorów nazwa ta określa ‘rodziców’ (GK – 2, GD – 1). Również trzech rozmówców stwierdziło, że odnosi się do ‘ojców’ (GD – 1, GK – 1, GO – 1). Jedna z informaterek nie umiała udzielić odpowiedzi (GK), a jeden z respondentów stwierdził, że: *nie było takiego wyrazu* (BfE).

Reasumując, w niniejszej pracy analizie poddano 27 nazw: sześć określeń dla ‘ojciec ojca lub matki’ (*dziadek, dziadzia, dziadzio, ołpa, stary* // *stary, staruszek*), sześć – dla ‘matka ojca lub matki’ (*babcia, babusia, busia, dziadzia, starka, staruszka*), sześć – dla ‘syn brata’ (*bracinieć, syn od brata, bratanek, brat cioteczny, brat stryjeczny, kuzyn*), trzy – dla ‘brat matki’ (*wuj, wuja, wujek*), trzy – dla ‘matka żony’ (*świekra, świgermatka, teściowa*), dwa – dla ‘mąż córki’ (*synowiec, zięć*), jedno – dla ‘żona syna’ (*synowa*).

Spośród nich nie używa się dziś na badanym terenie pięciu jednostek leksykalnych, które były notowane w AJKLW: *babusia, bracinieć, staruszek, świekra, świgermatka*. W przypadku pierwszej wymienionej nazwy doszło do jej zastąpienia przez postać skróconą *busia*.

Jedna nazwa nie została natomiast poświadczona w miejscowości, w której się jej używało jeszcze podczas zbierania materiału do AJKLW: *dziadek*

w Starym Kramsku. Jest ona jednak stosowana na innym terenie – w Nowym Kramsku i Podmokłach Małych. Brak tego określenia w mowie mieszkańców Starego Kramsku być może wynika z tego, że informatorką z tej miejscowości była osoba, która mimo że od wielu lat tam mieszka, to urodziła się i wychowała w Nowym Kramsku.

Stałością poświadczeń charakteryzuje się z kolei dziesięć nazw: *babcia*, *busia*, *kuzyn*, *starka*, *stary* // *story*, *synowa*, *synowiec*, *teściowa*, *wuja*, *zięć*. Jeśli chodzi o wyraz *synowiec*, to funkcjonuje on nadal tylko w GD, natomiast nie jest już obecny w GK. W przypadku dwóch pierwszych określeń doszło także do rozszerzenia ich funkcjonowania na tereny, na których dotąd nie były notowane. Z poszerzeniem obszaru występowania mamy ponadto do czynienia w przypadku sześciu następujących nazw: *bratanek*, *brat cioteczny*, *brat stryjeczny*, *dziadzia*, *dziadzio*, *ołpa*. Część z nich była używana w pobliskich miejscowościach (*bratanek*, *dziadzia*), a część w zupełnie innym rejonie Wielkopolski (*brat cioteczny*, *brat stryjeczny*, *dziadzio*, *ołpa*).

W badanym materiale znalazły się również trzy formy, których nie notowano w AJKLW: *syn od brata* ‘bratanek’, *dziadzia* oraz *staruszka* ‘matka matki: babcia’.

Ze zgromadzonego materiału wynika zatem, że nieprzerwanie od lat 70. XX wieku dochodzi do przeobrażeń wśród nazw stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego, a wiele notowanych wcześniej nazw wycofuje się z systemu leksykalnego respondentów.

Podjęte badanie nazw stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego nie dotyczyło tylko stosowanych określeń, lecz także znaczenia wybranych wyrazów: *bratanek*, *nana* // *nena*, *ojce* // *ojcy*, *synowiec*, *świekra*. Z uzyskanych danych wynika, że właściwie tylko pierwsze określenie nie budziło wśród informatorów żadnych wątpliwości – prawie wszyscy podali znaczenie ‘syn brata’. Jest to pierwotny sens tego wyrazu, znany w polszczyźnie od XVI wieku. Według Szymczaka [1966: 109] *bratanek* jest formacją najczęstszą w polszczyźnie ogólnej i gwarach ludowych.

Najwięcej kłopotów rozmówcy mieli natomiast z ustaleniem znaczenia słowa *nana* // *nena*. Nikt nie znał żadnego z jego znaczeń. Nawet w Dąbrowce Wielkopolskiej nie pamiętano o tym, że używano tam tej nazwy, co notuje AJKLW, w znaczeniu ‘niańki, niani’. Na marginesie należy dodać, że wyraz ten, odziedziczony przez polszczyznę z epoki prasłowiańskiej, oznaczał początkowo matkę. W polszczyźnie znane były także inne jego znaczenia: ‘niania’, ‘mamka’, ‘przezwiśko na krowę lub owcę’.

Ostatnim zagadnieniem poruszonym w artykule była kwestia stosowania niektórych nazw w M. l. poj. (*ojczym* // *ojczyma*) oraz M. l. mn. (*bracio* // *braty* // *bratowie*; *zięcio* // *zięcie* // *zięciowie*; *teście* // *teściowie*; *ojce* // *ojcowie* // *ojcy*).

W przypadku form *ojczym* // *ojczyma* obserwujemy zanik charakterystycznej dla Wielkopolski postaci *ojczyma*. Jeśli chodzi natomiast o M. l. mn., to w przypadku wyrazu *brat* widać wyraźną dominację postaci *bracia* nad pozostałymi, co dowodzi stałości tej typowej dla Wielkopolski formy. Repartycja końcówek dla pozostałych nazw nie jest już tak wyrazista, choć zwraca uwagę nieco częstsze posługiwanie się *-owie* niż pozostałymi.

Przeprowadzone analizy potwierdziły potrzebę prowadzenia badań terenowych, ponieważ umożliwiają one obserwację nie tylko zaniku, ale i przeobrażeń w obrębie gwar. Ze względu jednak na ograniczoną liczbę informatorów uzyskanych rezultatów, o czym już wspominałam wcześniej, nie należy traktować jako rozstrzygających. Poruszone zagadnienia wymagają dalszych, pogłębionych badań z udziałem liczniejszej i bardziej zróżnicowanej społecznie grupy rozmówców.

Bibliografia (wraz ze stosowanymi skrótami)

- AJKLW – Sobierajski Zenon, Burszta Józef. red. (1979–2005), *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. 1–6, red. Zenon Sobierajski, Józef Burszta, t. 7–11, red. Zenon Sobierajski, Wrocław–Poznań.
- AJKLW-VII – Sobierajski Zenon, red. (1992), *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. 7, cz. 1: *Mapy*, cz. 2: *Wykaz i komentarze do map*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Batko-Tokarz Barbara (2019), *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego*, Kraków.
- Gruchmanowa Monika (1967), *Gwary Wielkopolski*, [w:] *Kultura ludowa Wielkopolski*, red. Józef Burszta, t. 3, Poznań, s. 351–391, przedruk w: *taż, Językoznawcze wędrówki nie tylko po Poznaniu. Studia o języku Poznania, Wielkopolski i Polonii*, Poznań 2006, s. 67–131.
- Gruchmanowa Monika (1969), *Gwary Kramsk, Podmiokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim*, Zielona Góra.
- Gruchmanowa Monika (1970), *Gwary zachodniej Wielkopolski*, Poznań.
- Jocz Lechosław (2019), *System samogłoskowy gwary Dąbrówki Wielkopolskiej*, „Gwary Dziś”, t. 8, s. 115–140.
- Kobus Justyna (2019), *Studia nad fleksją rzeczownika w gwarach wielkopolskich*, Poznań.
- KwAJKLW – Sobierajski Zenon (1972), *Kwestionariusz do Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski*, cz. 3: *Etnographica* (uzup. Tadeusz Wróblewski), Poznań.
- KwAJKLW30 – Sierociuk Jerzy, *Kwestionariusz do Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski po 30 latach – badania powtórne* (kwestionariusz opracowany na podstawie KwAJKLW, zawierający wybór pytań, maszynopis).

- Magda-Czekaj Małgorzata (2012), *Historyczne a współczesne nazwy relacji rodzinnych*, „Język Polski”, z. 3, s. 212–218.
- Nitsch Kazimierz (1960), *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa.
- SGP – Reichan Jerzy, kier. (1983–1986), *Słownik gwar polskich*, oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, t. 2, z. 3(6).
- Sierociuk Jerzy (2003), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. 11, red. Zdzisława Krążyńska, Zygmunt Zagórski, Poznań, s. 131–136.
- Sierociuk Jerzy (2010), *Założenia metodologiczne regionalnych słowników gwarowych powstających przy współudziale środowisk lokalnych*, [w:] *Studia dialektologiczne IV*, red. Halina Kurek, Anna Tyrpa, Jadwiga Wronicz, Kraków, s. 135–143.
- Sobierajski Zenon (1985), *Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Szymczak Mieczysław (1966), *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa.
- Urbańczyk Stanisław (1962), *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. 2, Warszawa.
- WSJP PAN: Żmigrodzki Piotr, red. (2007–), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, <https://wsjp.pl/> [dostęp: 15 marca 2025].
- Zagórski Zygmunt (1991), *O mowie mieszkańców kilkunastu wsi wokół Konina*, Wrocław.
- Zielińska Anna (2013), *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa.

dr Iwona Żuraszek-Ryś – Instytut Filologii Polskiej, Uniwersytet Zielonogórski; zainteresowania badawcze: onomastyka (zwłaszcza toponimia okolic Zielonej Góry oraz nazewnictwo miejskie Zielonej Góry), a także historia języka polskiego i język pisarzy.